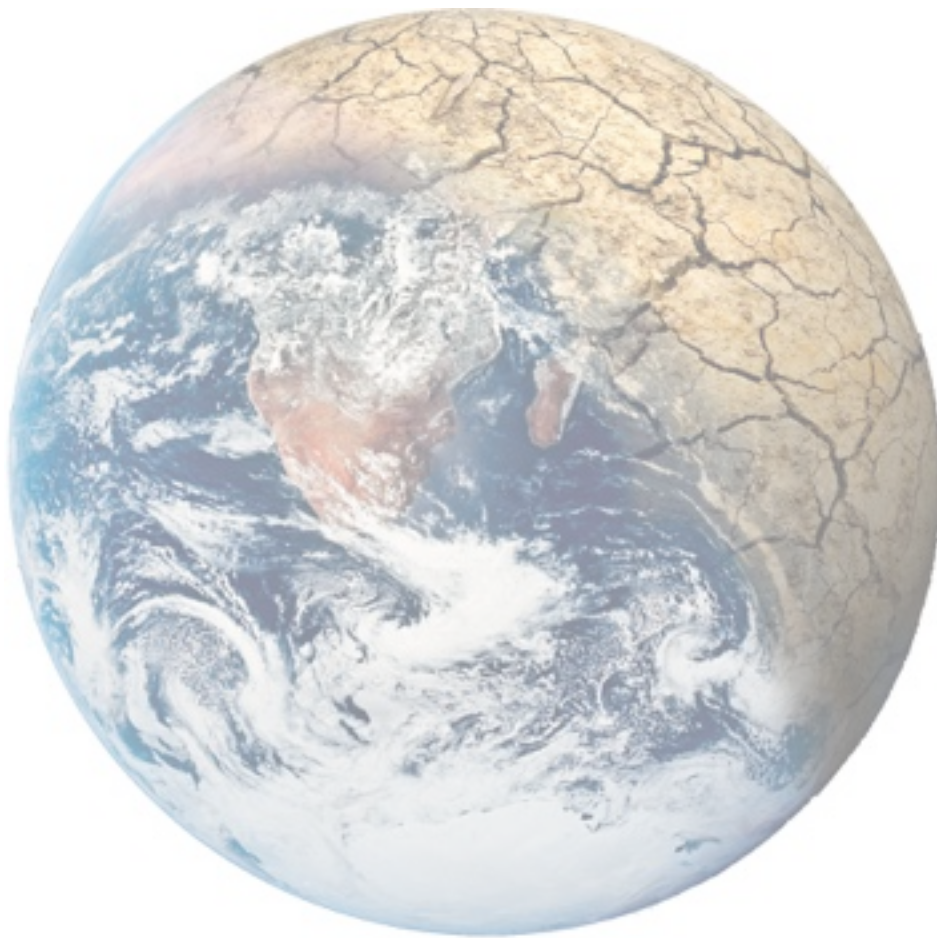

*Klimaatverandering en Moraliteit:
Individuele en bedrijfsverantwoordelijkheden
in een wankelende wereld*

Augustus 2016
Universiteit Utrecht

Deirdre Meursing

Wijsbegeerte — Eindwerkstuk

Scriptiebegeleider: dr. J.P.M Philips

ABSTRACT: In het debat over klimaatverandering is de rol en de verantwoordelijkheid van bedrijven nog niet duidelijk. Terwijl bedrijven wel bijdragen aan de oorzaak het probleem door middel van hun uitstoot van broeikasgassen. Dit onderzoek zal door middel van het beantwoorden van de drie deelvragen: *Hebben bedrijven morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering?*; *Is het moreel geboden die morele verantwoordelijkheden af te dwingen?*; en *Hoe kun je de morele verantwoordelijkheden van bedrijven afdwingen?*, een antwoord pomen op de onderzoeksvraag: *Moeten CEO's strafrechtelijk vervolgd worden als bedrijven hun morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering niet nemen?* Omdat er nog geen overkoepelende theorie over de morele verantwoordelijkheden van bedrijven voor klimaatverandering is, zal eerst onderzocht worden wat de dominante posities zijn in de bedrijfsethiek. Door het vergelijken van de inzichten van het Kantiaanse en utilitaristische gedachtegoed, die beide morele verantwoordelijkheden toewijzen aan bedrijven, ontstaat er een stabiele basis voor die aanname. Beide filosofische stromingen achten het ook moreel geboden om de morele verantwoordelijkheden af te dwingen. Binnen de Kantiaanse bedrijfsethiek zijn die conclusies gebaseerd op de categorische imperatief, de absolute waarde van de mensheid en de subjectiviteit van de actor. Voor de regelutilitaristische filosofie vormt het internaliseren van de regels samen met het maximeren van het algemeen nut de basis van het betoog. Beide betogen komen uit op een morele noodzaak om CEO's strafrechtelijk te veroordelen voor de bijdrage van hun bedrijven aan klimaatverandering.

Woordenaantal: 8373 (inclusief citaten, exclusief voetnoten)

VOORWOORD

Voor u ligt de scriptie ‘De CEO als verantwoordelijke actor. Over de morele verantwoordelijkheden van bedrijven voor klimaatverandering’. Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Liberal Arts and Sciences met een hoofdrichting Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht.

In samenwerking met mijn stagebegeleider, dr. Jos Philips, heb ik de onderzoeksvraag voor deze scriptie uitgewerkt. Na een onderzoek over de rechtvaardiging van morele verantwoordelijkheden voor het milieu bij bedrijven vanuit twee verschillende filosofische stromingen en het integreren van vernieuwend bedrijfsethisch gedachtegoed heb ik een antwoord kunnen formuleren op de onderzoeksvraag.

Bij deze wil ik graag mijn begeleiders, dr. Jos Philips, dr. Maarten ten Houte en dr. Menno Lievers, bedanken voor de fijne begeleiding en hun ondersteuning tijdens dit traject. Ook wil ik mijn familie, vrienden en medestudenten bedanken die met mij mee hebben gedacht en gekeken naar correctheid van taal en inhoud tijdens dit onderzoek. Zonder hun medewerking had ik dit onderzoek nooit kunnen voltooien.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Deirdre Meursing

Utrecht, 20 augustus 2016

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
<i>1.1. Probleemstelling</i>	4
<i>1.2. Toelichting op het fenomeen klimaatverandering</i>	5
<i>1.3. Een concreet voorstel van Polly Higgins</i>	6
2. Kantiaanse en Utilitaristische bedrijfsethiek over verantwoordelijkheden	7
<i>2.1. Inleiding</i>	7
<i>2.2. De Kantiaanse bedrijfsethische opvattingen over morele verantwoordelijkheden</i>	8
<i>2.3. De utilitaristische bedrijfsethische opvattingen over morele verantwoordelijkheden</i>	10
<i>2.4. Conclusie</i>	13
3. Over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden	15
<i>3.1. Inleiding</i>	15
<i>3.2. De Kantiaanse opvattingen over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden</i>	16
<i>3.3. De utilitaristische opvattingen over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden</i>	17
<i>3.4. Conclusie</i>	20
4. Het moreel gebieden van het afdwingen van morele verantwoordelijkheden	22
<i>4.1. Inleiding</i>	22
<i>4.2. Een economische methode van sanctionering</i>	23
<i>4.3. Een juridische methode van sanctionering</i>	24
5. Conclusie	27
6. Literatuurlijst	28

1. Inleiding

1.1. Probleemstelling

Klimaatverandering¹ is een urgent probleem, waar nog geen verantwoordelijkheid voor wordt genomen op mondiale schaal. De voorspellingen van gerenommeerde onderzoeksteams zoals het International Panel on Climate Change² (IPCC) leveren een heldere argumentatie voor het behoud van de natuur en voor het inperken van klimaatverandering. Daarbij ziet het IPCC de uitstoot van broeikasgassen als primaire oorzaak daarvan (IPCC, 2014). Klimaatverandering is echter een zeer complex probleem, waar verschillende actoren een rol in spelen. De rol van bedrijven is omtrent dit vraagstuk relevant, daar multinationals op grote schaal broeikasgassen uitstoten.

De rol van bedrijven is onderwerp van opkomend filosofisch debat. Juriste Internationaal Recht en Advocaat van de Aarde Polly Higgins biedt een concreet voorstel voor de omgang met bedrijven die zich niet committeren aan het indammen van klimaatverandering. Higgins roept op tot een (her)introdactie van de *5th Crime Against Peace*, de Ecocidewet³. Het voorstel stelt dat de CEO's van bedrijven die ecocide⁴ veroorzaken strafrechtelijk ter verantwoording moeten worden geroepen. Op dit moment kent het internationale strafrecht nog niet een dergelijke wettelijke maatregel, toch biedt het voorstel van Higgins wellicht een oplossing. Daarom luidt de hoofdvraag van dit onderzoek: *Moeten CEO's strafrechtelijk vervolgd worden als bedrijven niet hun morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering nemen?*

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag zijn er drie deelvragen geformuleerd. De eerste deelvraag is een fundamentele vraag over de functie van bedrijven in de hedendaagse samenleving. Deze

¹ Een belangrijk gegeven van de huidige klimaatverandering is dat het om antropogene klimaatverandering gaat, dat wil zeggen, door de mensheid veroorzaakt. De huidige veranderingen in het klimaat zijn geen puur natuurlijk proces en verlopen dan ook niet op natuurlijke wijze. Het gaat hier om een *man made* probleem.

² Dit zeer gerenommeerde onderzoeksteam wordt gezien als leidinggevend op het gebied van klimaatverandering en omhelst een scala aan klimaatfysische, geologische, ecologische, biologische, sociologische, politicologische, economische en filosofische inzichten die gecombineerd worden tot een adviesstuk voor beleidsvragen, naast een uitgebreide verkenning van de werkelijke impact op het klimaat en het mondiale ecosysteem. Dat de rapporten van het IPCC zich ook op sociale wijze bezig houden met het vraagstuk over klimaatverandering maakt het erg behulpzaam (IPCC, 2014).

³ De Ecocidewet werd reeds geformuleerd bij de oprichting van het International Crime Court (ICC) van de Verenigde Naties bij het ondertekenen van het Statuut van Rome op 17 juli 1998. De Ecocidewet houdt in dat misdaden tegen de natuur, een ecosysteem of een deel van een ecosysteem en die van grensoverschrijdende omvang zijn —ecocide— bij het ICC worden berecht. Deze wet werd echter in 1998 afgewezen door het veto van een klein aantal landen.

⁴ Ecocide is een grootschalige uitroeiing van de natuurlijke leefomgeving die onomkeerbaar is. Denk daarbij aan vervuiling van bodem, (grond)water of lucht, het opdrogen van waterbronnen door overmatig gebruik, het verlies van bodemvruchtbaarheid door uitputting, de kap van tropische regenwouden en bosbranden. Tegenwoordig kan daar nog een andere oorzaak aan worden toegevoegd: antropogene klimaatverandering. Het is de antropogene factor die de huidige klimaatverandering veroorzaakt —als individu, samenleving, bedrijf of overheid (Higgins, 2010). Ik acht klimaatverandering een vorm van ecocide, omdat het de grootschalige vernietiging van het mondiale ecosysteem tot gevolg heeft.

vraag luidt; *Hebben bedrijven morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering?* Ter beantwoording van die deelvraag richt ik me op de Kantiaanse en de Utilitaristische bedrijfsethische opvattingen. Er zijn verder andere prominente filosofische posities van deze zaken die niet centraal worden behandeld of helemaal niet besproken worden. Ik acht echter de Kantiaanse opvatting als één van de meest invloedrijke stromingen op onze intuïties over moraliteit, vanwege intentionaliteit, en de utilitaristische opvatting als de duidelijkste en meest overtuigende opponent daarvan. Om die reden concentreer ik me in dit onderzoek op deze twee opvattingen.

Indien beide stromingen inderdaad bedrijven morele verantwoordelijkheden (kunnen) toeschrijven, vormt dat een basis voor de aanname dat bedrijven morele verantwoordelijkheden hebben. Daarop volgt de tweede deelvraag; *Is het moreel geboden die morele verantwoordelijkheden af te dwingen?* Voor deze vraag geldt dezelfde aanpak. Middels een verkenning van het Kantiaanse en utilitaristische gedachtegoed zal een antwoord worden geformuleerd. Mocht dit antwoord voor beide stromingen overeen komen, dan biedt dit een basis voor de morele noodzaak van het afdwingen van morele verantwoordelijkheden.

Ten slotte onderzoek ik het zeer twee concrete voorstellen, een economische en een juridische wijze van sanctioneren, ter beantwoording van de derde deelvraag; *Hoe kun je de morele verantwoordelijkheden van bedrijven afdwingen?* Het voorstel van Higgins vormt een juridische oplossing. Het alternatief dat onderzocht wordt is een economische sanctionering. Waar Higgins namelijk een individu verantwoordelijk houdt voor het bedrijf, is het bij economische sancties andersom, daar wordt het bedrijf en niet de individuen verantwoordelijk gehouden.

Vervolgens poog ik in de Conclusie een overkoepelend antwoord te geven op de onderzoeksvraag door onder andere het integreren van de inzichten uit Hoofdstuk 2, 3, en 4.

1.2. Toelichting op het fenomeen klimaatverandering

Reeds 120 jaar geleden maakte de wereld voor het eerst kennis met het fenomeen ‘broeikaseffect’. Op 11 december 1895 publiceerde de jonge wetenschapper Svante Arrhenius, die later een Nobelprijs voor de Scheikunde zou krijgen, een artikel over de effecten van koolstofdioxide (CO₂) in de atmosfeer. Het broeikaseffect houdt in dat een aantal, op aarde voorkomende, gassoorten de warmte van de zon vasthouden binnen de atmosfeer van de aarde en dat het totale aantal van die gassen de gemiddelde temperatuur op aarde kan beïnvloeden (Arrhenius, 1895). Het broeikaseffect bleek dus de motor van klimaatverandering.

De opwarming van de aarde zet enorme druk op verschillende aspecten van het mondiale ecosysteem; water- en voedselvoorziening komen onder druk te staan door te veel of juist te weinig regen,

urbane gebieden worden onleefbaar door het stijgende zeespiegel en er razen steeds vaker en steeds meer verwoestende stormen over land en de oceanen. Het IPCC schat in dat klimaatverandering onder andere een bron van conflict, armoede, honger en migratiestromen zal zijn (IPCC, 2014). Kortom, klimaatverandering is een directe bedreiging voor de mens en de natuur. Klimaatverandering bedreigt in toenemende mate de vrede en is daarmee niet alleen een ecologisch, maar ook een sociaal-maatschappelijk probleem⁵.

1.3. Een concreet voorstel van Polly Higgins

In haar boek “Eradicating Ecocide” (2010) stelt Higgins een manier voor om met het ecologische en sociaal-maatschappelijke probleem dat klimaatverandering is om te gaan. Indien een bedrijf met zijn bedrijfsactiviteiten grootschalige schade toebrengt aan de natuurlijke leefomgeving, zal de CEO hiervoor te verantwoording worden geroepen. “A CEO has the right to profit, but this cannot be without appropriate imposition of over-riding duties, obligations and responsibilities... It would be logical to conclude that corporate responsibility lies squarely at the feet of those who engage in corporate activities” (Higgins, 2010). Het voorstel van Higgins is gebaseerd op de opvatting dat met de huidige strafmaat er geen tot nauwelijks sancties op worden gelegd als bedrijven bijdragen aan klimaatverandering.

Higgins haakt precies in waar de wegen van moraliteit en legaliteit scheiden, namelijk waar het handelen legaal of nog moreel verdedigbaar is. “It is only when those in charge of a company are charged as individuals and found guilty that they are adjudicated to be criminals and are subject to possible imprisonment. But, as case law over the years demonstrates, the larger the company, the less likely it is that charges are put (or if put, succeed) directly against senior officers. Herein lies the compromise: in law no one person, or group of persons, takes overall responsibility for the company. The larger the company the easier it is to evade liability; and therefore responsibility” (Higgins, 2010). Bij een probleem als klimaatverandering zijn de maatschappelijke belangen zo groot dat het niet langer aanvaardbaar is dat bedrijven op grond van legale onduidelijkheden onder hun verantwoordelijkheden uit kunnen komen. Daarom is het van belang te onderzoeken of bedrijven morele verantwoordelijkheden hebben voor klimaatverandering, of het moreel geboden is die af te dwingen en hoe die op morele wijze afgedwongen kunnen worden.

⁵ Precies 120 jaar en één dag later, op 12 december 2015, kwamen 195 landen op de COP21 bijeenkomst van de Verenigde Naties in Parijs overeen aan welke afspraken ze zich moeten houden om de gemiddelde temperatuurstijging tot de 1,5 graden Celsius te kunnen beperken. Deze overeenkomst is een belangrijk moment in de geschiedenis van de antropogene klimaatverandering. Voor het eerst erkennen namelijk alle landen, inclusief opkomende industrieën zoals China, India en Brazilië, dat klimaatverandering een probleem is en beschouwen ze zichzelf als verantwoordelijk. Tevens blijkt hieruit een urgente behoefte wereldwijd aan een effectieve aanpak.

2. Kantiaanse en Utilitaristische bedrijfsethiek over verantwoordelijkheden

“The most common example of a constructed social environment is the modern corporate actor, composed of positions occupied by persons. Such corporate actors are examined at length in this book; they include corporations, government bureaus, trade unions, and other forms. Much of the social environment surrounding persons in modern society is a constructed social environment, just as most of the physical environment, made up of buildings and streets.” (James S. Coleman, “Foundations of Social Theory”, p. 44)

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal de eerste stap worden gezet naar een antwoord op de onderzoeksvraag. In de bedrijfsethische literatuur is er veel discussie over de vraag wie verantwoordelijk is voor een bedrijf (Lozano, 1999). Een algemene theorie over de verantwoordelijkheid van bedrijven ontbreekt echter nog. In dit hoofdstuk staat daarom de volgende deelvraag centraal: *Hebben bedrijven morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering?* In dit debat zijn verschillende posities te onderscheiden (Dubbink & Smith, 2011, p. 224). In dit hoofdstuk worden de Kantiaanse en utilitaristische posities verder onderzocht.

Om te zeggen dat een bedrijf morele verantwoordelijkheden heeft, is in de eerste plaats het bedrijf erkennen als *moral agent*. “An agent is considered moral since it is a participant in the configuration of constituent practices of moral responsibility and because it is responsible as much for the actions or omissions of action as for the results of the same” (Fischer & Ravizza, 2000, p. 208–210). Het bedrijf als *moral agent* is een actor die in de eerste plaats een keuze heeft en voor die acties een rechtvaardiging heeft; pragmatisch, ethisch of moreel (González, 2002). “... the company is able to decide and has the freedom to choose from several different courses of actions. In that sense, it has a moral responsibility” (González, 2002, p. 101). Het debat of bedrijven morele verantwoordelijkheden hebben stelt dus als eerste de vraag of het bedrijf een *moral agent* is of een organisatie van *moral agents*.

Peter French is een prominente en befaamde aanhanger van het idee van het bedrijf als individuele *moral agent*. “Part of my analysis will show however, that corporate actions cannot be identified with the actions of individuals and so it will not always be just to blame a human being for a corporate moral or legal offense” (French, 1984, p. xi). Voor French vormt een groep een eigen individuele entiteit op het moment dat we het een bewuste identiteit toebedelen die niet beïnvloedt wordt door de verschillende identiteiten van de individuen van de groep (Velasquez, 2003, p. 555). Tegenover deze opvatting staat de opvatting dat het

bedrijf een collectief is, een organisatie van individuen als *moral agents*. “In short, we can state, on the one hand, that companies are not individuals, they do not have a personality, and therefore could be considered as moral *collective* actors or agents” (González, 2002, p. 102). Een bedrijf is dus wel een collectieve actor, maar geen individuele *moral agent* als zodanig. De moraliteit van een bedrijf is dusdanig verschillend van een individu, dat het volgens González ook ondergeschikt aan de moraliteit van een individu is (González, 2002, p. 102).

Dit debat is echter te complex om verder over uit te weiden, want dat vereist een onderzoek op zich. De ambiguïteit van het bedrijf als actor op zich en als collectieve actor blijft voor nu een onopgeloste kwestie. Later in dit onderzoek zal ik hier nog op terug komen. Ik neem voor nu echter een minimale subjectiviteit van het bedrijf aan, zodat ik een brug kan slaan naar de dominante bedrijfsethische stromingen: de Kantiaanse en de utilitaristische positie.

2.2. De Kantiaanse bedrijfsethische opvattingen over morele verantwoordelijkheden

De Kantiaanse filosofie heeft een duidelijke uiteenzetting over morele verantwoordelijkheden. Dit gedachtegoed wordt gekenmerkt door twee aspecten die van belang zijn voor een bedrijfsethisch onderzoek; de subjectiviteit van een actor en het fenomeen ‘absolute waarde’. Deze aspecten worden in deze paragraaf verder onderzocht. De Kantiaanse ethiek gaat uit van *a priori* principes die bepalen wat goed is. Dat doet Kant onder andere aan de hand van zijn plichtenethiek. Kant onderscheidt in zijn plichtenethiek twee soorten plichten; de hypothetische en de categorische. De categorische plicht verdient extra aandacht in het kader van de bedrijfsethiek. De categorische plicht, beter bekend als de categorische imperatief, is niet een plicht die gericht is op het behalen van een bepaald doel, zoals de hypothetische dat wel is. De categorische imperatief beslaat de plichten die objectief en universeel geldend zijn. Om te komen tot een categorische imperatief, stelde Kant drie verschillende formuleringen op, waarvan de eerste is: *Handel alleen volgens die maxime waarvan je tevens kunt willen dat het algemene wet wordt*. “Thus the categorical imperative functions as a test to see if the principles (maxims) upon which an action is based are morally permissible” (Bowie, 1999, p. 5). Rationaliteit geeft de mens waardigheid en waarde boven elke geldprijs, aldus Kant. Dat is de aard van de tweede formulering; *Handel zo dat je het menszijn altijd tegelijk als doel, nooit louter als middel gebruikt*. De derde formulering; *Handel alsof je lid was van het ideale ‘koninkrijk der doelen’ waarin je zowel subject als soeverein bent*, vergt een uitgebreider onderzoek naar de positie van het bedrijf als actor of als collectieve actor en onder welke omstandigheden dat van toepassing is.

Antropogene klimaatverandering vraagt om een herwaardering van de natuurlijke leefomgeving vanuit de redenering van het Kantiaanse gedachtegoed. “Kant says that only something ‘whose existence in itself had an absolute worth’ could be the ground of a categorically binding law” (Johnson, 2004). Volgens Kant heeft de mensheid bijvoorbeeld een absolute waarde van zichzelf. De mensheid is afhankelijk van de natuur voor haar voedselvoorziening, drinkwater, biosfeer (lucht) en welzijn. Heeft de natuur dan ook die “absolute worth”? Het antwoord op deze vraag is dubbelzinnig. Volgens Kant, voor wie rationaliteit het hoogste goed heeft, heeft de natuur niet een absolute waarde als zijnde een ecosysteem. In de tijd van Kant werd de natuurlijke leefomgeving echter nog niet met uitsterven bedreigd en nu kun je gerust zeggen dat dat oordeel van Kant niet meer toereikend is. Namelijk, een andere interpretatie van zijn opvatting kan zijn dat het tegengaan van klimaatverandering, en dus het behoud van de natuurlijke leefomgeving, een absolute bestaansvoorwaarde voor de mensheid is. Vanuit dit standpunt bezien heeft de natuur wel een absolute waarde. Daar komt nog eens bij dat de oorzaak van klimaatverandering gemakkelijk te lokaliseren is en, theoretische gezien, gemakkelijk op te lossen is. Zoals we hebben gezien ligt de primaire oorzaak van klimaatverandering bij de uitstoot van broeikasgassen. Dat bedrijven zonder remming broeikasgassen uitstoten, kan niet tot algemene wet gewild worden, omdat het de klimaatverandering versterkt en de wereld onleefbaar maakt. Bedrijven dienen dus in ieder geval op betekenisvolle wijze iets van hun uitstoot van broeikasgassen te reduceren, zo niet tot nul.

Dat een probleem als klimaatverandering kan ontstaan is wellicht nog moreel neutraal, we hebben echter gezien dat reeds sinds 1895 er gespeculeerd wordt over het broeikaseffect en wat daar precies aan bijdraagt. Dat overheden en bedrijven niet eerder actie hebben ondernomen dan 120 jaar later, is wellicht minder toevallig. Bedrijven zijn in de regel op winst gericht en het oplossen van het probleem van productie, door middel van verregaande industrialisering en globalisering, leidde tot het bedrijfsideaal van onbegrensde groei. Econoom Fritz Schumacher schreef er reeds in 1973 in *Small is Beautiful — A study of Economics as if people mattered* het volgende over: “A businessman would not consider a firm to have solved its problems of production and to have achieved viability if he saw that it was rapidly consuming its capital. How, then, could we overlook this vital fact when it comes to that very big firm, the economy of Spaceship Earth and, in particular, the economies of its rich passengers?” (Schumacher, 2011, p. 3). Wanneer we dergelijke onbegrensde groei tot Kantiaanse universele wet maken, krijgen we een problematische situatie. Onbegrensde groei betekent onbegrensde uitstoot van broeikasgassen, dat wil zeggen, onbegrensde groei

bedreigt de mensheid⁶. Het probleem van klimaatverandering, als directe bedreiging voor het mondiale ecosysteem en daarbij gevoegd de absolute waarde die de mensheid heeft, is zodoende voldoende basis voor een universele wet.

Wat zegt het bovenstaande echter over de morele verantwoordelijkheden van bedrijven? Is het van belang dat het bedrijf als actor op zich of als organisatie van actoren wordt gezien? Voor Kant is 'subjectiviteit' een primaire voorwaarde voor moraliteit, morele verantwoordelijkheden en morele plichten (Kautzer, 2013, p. 63). Dat bedrijven een minimale vorm van subjectiviteit bezitten, ze worden bijvoorbeeld wettelijk als rechtspersonen gezien, is *common sense*. In die hoedanigheid hebben bedrijven dus zeker een morele verantwoordelijkheid tegenover de aarde, omdat de aarde, op zijn minst als bestaansvoorwaarde voor de mensheid, een absolute waarde heeft en daarmee behandeld dient te worden volgens de maximen van de categorische imperatief. Volgens het gedachtegoed van Kant is het dus van belang om bedrijven morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering toe te wijzen.

2.3. De utilitaristische bedrijfsethische opvattingen over morele verantwoordelijkheden

Lijnrecht tegenover de Kantiaanse morele opvattingen over intenties, staat de utilitaristische opvatting. Volgens de utilitarist is een handeling goed als die de beste consequenties tot gevolg heeft voor de meeste personen (Singer, 1972). Dat wil zeggen, "Utilitarians believe that moral agents always have to promote the best possible outcome seen from an impartial perspective. For utilitarians, the best possible outcome maximizes the total sum of happiness" (Frederiksen, 2009, p. 359). De beste consequenties omvatten de consequenties die het algemeen nut, oftewel het totale welzijn⁷, maximeren. Of klimaatverandering van invloed is op het algemeen nut hangt af van het feit of het van invloed is op het totale welzijn van alle betrokken actoren, i.e. de mensheid. Zoals al werd gesteld, zonder twijfel heeft klimaatverandering een enorme negatieve impact op het totale welzijn van de mensheid.

Een stroming binnen de utilitaristische bedrijfsethiek stelt dat bedrijven het meeste goed produceren als ze slechts hun winst maximeren, omdat ze zo het meeste bijdragen aan het algemeen nut. De filosoof Milton Friedman is daar een voorbeeld van. "There is one and only one social responsibility of business —to

⁶ Onbegrensde groei is in deze zin relatief aan de capaciteiten van de aarde. In feite is binnen een begrensde werkelijkheid uiteraard geen onbegrensde groei mogelijk. De aarde kent op dit moment echter nog een rijkdom aan grondstoffen, waarvan onder andere fossiele brandstoffen, die nog een dergelijk lange periode gebruikt kunnen worden. Op het moment dat die uitstoot ongeremd doorgaat zal het grootste deel van de mensheid binnen een eeuw op een onleefbare plek leven. De schade die klimaatverandering kan doen is in die zin wel haast onbegrensd, omdat het voorbij de absolute grens van leefbaarheid op aarde gaat.

⁷ Ik spreek hier van welzijn en niet van het letterlijk vertaalde 'geluk', omdat ik het hier beter op zijn plaats acht met betrekking tot klimaatverandering, dat veel meer van invloed is op het welzijn dan op geluk.

use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules of the game, which is to say, engages in open and free competition without deception or fraud” (Friedman, 1970). Friedman⁸ gaat er vanuit dat bedrijven zich slechts op winstmaximalisatie hoeven te richten. Deze opvatting wordt door een deel van de utilitaristen gedeeld, dat wil zeggen, zij zijn van mening dat sociale en morele verantwoordelijkheden toebehoren aan het politieke domein. Het is aan de politiek om juiste wet- en regelgeving op te stellen. “..., political mechanisms, not market mechanisms, are the appropriate way to determine the allocation of scarce resources to alternative uses” (Friedman, 1970). Met winst als primaire doelstelling levert het bedrijf een grootste bijdrage aan het algemeen nut, waarbij winst als een meetinstrument van efficiëntie wordt gezien. “The efficient firm maximizes outputs in relation to inputs, which squares with the utilitarians’ argument that one should act to maximize benefits and minimize costs. Profit, which in one sense is just a measure of efficiency, thereby has a utilitarian justification” (Snoeyenbos & Humber, 1999, p. 23).

Ter illustratie en onderbouwing van het bovenstaande gedachtegoed wordt vaak het gedachte-experiment van ‘de advocaat’ ingezet. Stel dat een advocaat een moordenaar moet verdedigen die tegenover hem heeft bekend schuldig te zijn, maar onschuldig wil pleiten in de rechtszaal. Stel nu dat deze advocaat het heft in eigen handen neemt en de moordenaar op magere wijze verdedigt, zodat deze met alle waarschijnlijkheid schuldig wordt bevonden. De advocaat houdt zich dan niet gewoon bezig met zijn functie, namelijk het verdedigen van zijn cliënt op de best mogelijke wijze dat hij of zij kan, maar positioneert zichzelf in de functie van de rechter, door een oordeel te vellen en daar naar te handelen. Wat hier belangrijk aan is, is dat de advocaat niet voor rechter gaat spelen. Dat is wat sommige utilitaristen bedrijven ook toeschrijven. Bedrijven moeten zich niet bezig houden met hun morele verantwoordelijkheden, omdat dat in de weg staat van hun optimaal functioneren. Bedrijven moeten doen waar bedrijven goed in zijn; en dat is winstmaximalisatie. Volgens deze stroming utilitaristen is het dus niet nodig om bedrijven morele verantwoordelijkheden toe te schrijven.

Klimaatverandering is echter een mondiaal probleem en hoewel er in ontwikkelde landen nog enige regelgeving is ten opzichte van de uitstoot van broeikasgassen, is dat in ontwikkelingslanden nihil (BRON VIA SIEG). Aangezien klimaatverandering een serieuze dreiging vormt, dient rekening gehouden te worden met de oneerlijke verdeling van sterke politieke constituties. Voor het toekennen van verantwoordelijkheden

⁸ Hierbij wil ik aanmerken dat, hoewel Milton Friedman filosoof is, hij zichzelf hoogstwaarschijnlijk niet bij uitstek een utilitaristische filosoof aanmerkt. Ik acht hem echter wel zeer relevant voor dit gedeelte van het onderzoek, omdat hij van belang is geweest voor het ontstaan van het betreffende filosofisch debat en een belangrijke aanhanger is van de overtuiging dat bedrijven het meeste goed produceren voor het algemeen nut als ze zich volledig kunnen concentreren op het behalen van winst. Zijn uitspraak verwoordt op zeer duidelijke en prettig leesbare wijze dat gedachtegoed.

aan bedrijven is de bovengenoemde utilitaristische stroming niet toereikend. Binnen de utilitaristische filosofie is er echter een andere invloedrijke stroming die het probleem aankaart dat doorgaans utilitaristische opvattingen onrechtvaardigheden uitlokt. Het regelutilitarisme denkt daar een oplossing voor te hebben gevonden.

Het regelutilitarisme stelt dat de maatschappij moet worden ingericht volgens regels die het meeste goed opleveren. Dergelijke regels worden gevormd op basis van dat ze de best haalbare resultaten tot gevolg hebben, mits iedereen zich aan die regels houdt. Brad Hooker is de huidige leidende figuur op het gebied van regelutilitarisme en definieert het als volgt: “An act is wrong if and only if it is forbidden by the code of rules whose internalization by the overwhelming majority of everyone everywhere in each new generation has maximum expected value in terms of well-being” (Hooker, 2000, p. 33). Dat mensen regels kunnen internaliseren is een belangrijk kenmerk van de morele theorie van Hooker, omdat dit de voorwaarde is dat de meerderheid zich aan deze regels zal houden. Voor een beter begrip van hoe dit punt werkt kunnen we gebruik maken van een voorbeeld. Stel er is de regel ‘Maximize the good’. Is deze dan te internaliseren? Hooker denkt van niet. “If we had just the one rule ‘Maximize the good’, sooner or later awareness of this would become widespread. And becoming aware of this would undermine people’s ability to rely confidently on others to behave in agreed upon ways. Trust would break down. In short, terrible consequences would result from the public expectation that this rule would prescribe killing, stealing, and so on when such acts would maximize the good” (Hooker, 2000, p. 94). Het internaliseren van deze regel kan, in de opvatting van Hooker, tot een enorme toename van angst leiden, chaos en onzekerheid zal de dagelijkse werkelijkheid regeren. Die angst zal mensen belemmeren in hun dagelijkse werkelijkheid, ze durven de straat niet meer op. Dat leidt uiteindelijk tot een afname van het welzijn. Deze regel is daarom niet te internaliseren.

De angst waar Hooker het over heeft, die veroorzaakt wordt door onzekerheid en de bijkomende chaos, kunnen we toepassen op regelgeving voor bedrijven. Een wereld waarin bedrijven geen morele verantwoordelijkheden hebben, zoals gesteld door de eerst genoemde utilitaristen, doet een groot beroep op de politieke constitutie om te zorgen voor juiste wet- en regelgeving. Stel nu dat in onze huidige wereld bedrijven geen morele verantwoordelijkheden zouden hebben, dan is een sterke natie dus een belangrijke voorwaarde. De huidige wereld wordt echter niet gekenmerkt door een meerderheid van sterke naties, eerder is het omgekeerde waar. Deze regel zal onzekerheid creëren over het voortbestaan van de mensheid in een leefbare wereld en angst onder de mensheid verspreiden.

Het punt van de sterke naties biedt echter nog een ander argument. Bedrijven kunnen immers, met hun minimale subjectiviteit, zelf ook regels internaliseren. Voor bedrijven wereldwijd is het ook van belang

dat zij niet afhankelijk van hun locatie kunnen worden bestraft. Dat houdt namelijk in dat in sterke naties met sterke regelgeving veel zwaardere eisen worden gesteld aan bedrijven dan in zwakkere naties met zwakkere regelgeving. Dit argument komt neer op het aspect van *fairness*, een concept dat Hooker als belangrijke voorwaarde acht voor het internaliseren van regels. Oneerlijke regels zijn immers niet te internaliseren. Voor bedrijven biedt het toewijzen van morele verantwoordelijkheden een oplossing voor de oneerlijke verdeling van sterke naties op het gebied van gelijke behandeling van bedrijven onderling.

Vanuit het regelutilitaristische standpunt is het met het oog op het algehele welzijn van de mensheid van belang dat bedrijven ook morele verantwoordelijkheden hebben en nemen. De oneerlijke distributie van sterke naties wereldwijd is namelijk een stevige voedingsbodem voor angst en onzekerheid over het voortbestaan van de mensheid. Een utilitaristische invalshoek gericht op “maximize profit” is niet toereikend voor dit probleem.

2.4. Conclusie

Aan de hand van bovenstaande inzichten van de Kantiaanse en de utilitaristische filosofieën is te concluderen dat bedrijven wel degelijk morele verantwoordelijkheden hebben. Vanuit de Kantiaanse bedrijfsethiek impliceert de categorische imperatief dat bedrijven hun uitstoot dienen te reduceren tot een acceptabel niveau, een niveau dat de aarde en de mensheid niet bedreigt. Dit komt omdat klimaatverandering de natuur, het mondiale ecosysteem, bedreigt en daarmee het voortbestaan van de mensheid. Aangezien de mensheid een absolute waarde in zichzelf heeft, dient er te allen tijden aan de hand van universele wetten gehandeld te worden.

Onder de utilitaristen is er, enerzijds, de overtuiging dat er een duidelijke scheiding nodig is tussen het bedrijfsleven dat winst maakt en de politiek die de juiste regelgeving maakt. Zoals de advocaat niet voor rechter moet gaan spelen, is het niet aan bedrijven om te bepalen wat de morele beperkingen zijn voor zijn eigen activiteiten. Anderzijds erkent het regelutilitarisme dat morele regels een vereiste zijn om het handelen te reguleren. Een wereld waarin bedrijven in de regel geen morele verantwoordelijkheden hebben, leidt tot angst, resulterend in chaos en onzekerheid, ook onder bedrijven zelf. De enorme afbreuk aan het algehele welzijn dat die angst veroorzaakt impliceert dat bedrijven een minimale morele verantwoordelijkheid dienen te hebben.

Beide conclusies bieden een stabiele basis voor de aanname dat bedrijven morele verantwoordelijkheden hebben voor klimaatverandering. Deze conclusie is een duidelijk antwoord op de

eerste deelvraag: *Hebben bedrijven morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering?* Het bevestigende antwoord op die vraag vormt de eerste stap naar een antwoord op de onderzoeksvraag.

3. Over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden

“A final type of responsibility is social in nature. This notion of shared responsibility for the common good that may partially be borne by corporations, governments, and civil society organizations. In issues like environmental responsibility, it goes beyond one society to more of a global level. The problem of climate change is a societal one that challenges countries throughout the world” (Patrick Murphy, “The Relevance of Responsibility to Ethical Business Decisions”, 2010, p. 247)

3.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk is de eerste stap gezet in de vraag of bedrijven morele verantwoordelijkheden hebben. Een bevestigend antwoord op die vraag vanuit twee zeer verschillende filosofische overtuigingen biedt een basis om aan te nemen dat dat inderdaad zo is. De tweede deelvraag die daarop volgt is; *Is het moreel geboden die morele verantwoordelijkheden af te dwingen?* Deze vraag is geënt op recente gebeurtenissen, zoals de recente *oil spill* van Deepwater Horizon in de baai van Mexico⁹ of het Volkswagenschandaal¹⁰. Dergelijke gebeurtenissen roepen vragen op over het belang dat bedrijven aan hun morele verantwoordelijkheden gehouden kunnen worden.

De primaire doelstelling van een bedrijf is op winst gericht, om zijn continuïteit te waarborgen en om de aandeelhouders hun *return on investment* te bieden. Deze primaire doelstelling¹¹ is niet een morele doelstelling, als intentie noch als bijdrage aan het algemeen nut. Je kunt dus zeggen dat, om simpelweg de

⁹ Op 20 april 2010 was er een explosie op het boorplatform Deepwater Horizon van oliebedrijf BP in de Golf van Mexico, waarna een brand uitbrak die oncontroleerbaar werd. Elf werknemers overleden en verschillende raakten gewond. Na 36 uur aanhoudende brand zonk de Deepwater Horizon en veroorzaakte daarmee de grootste olieramp tot nu toe. Een hoeveelheid van 3,19 miljoen vaten ruwe olie kwam vrij in zee. De schade aan de natuur, economie, visvangst en toerisme was ongekend. BP werd voor de rechter gedaagd en heeft in totaal \$14 miljard uitbetaald aan claims, voorschotten en schikkingen. Wat de Deepwater Horizon-ramp een goed voorbeeld maakt is dat experts en ingewijden toegaven dat het wachten was op een dergelijke ramp bij BP, onder andere vanwege de disproportionele zwaarte die op persoonlijke veiligheid lag, terwijl die bij de veiligheid omtrent het boorproces ontbrak. BP als bedrijf had al meerdere schandalen achter de rug, waarna een nieuwe CEO werd aangesteld die beloofde schoon schip te maken en het anders te gaan doen (BP, 2014; BP, 2015; Jack, 2011; Elkind et al., 2011).

¹⁰ Op 18 september 2015 kwam het eerste bericht naar buiten dat Volkswagen had gesjoemeld met de boordcomputers van hun auto's, zodat ze tijdens de testritten zuiniger zouden rijden dan ze in het dagelijkse verkeer deden. Miljoenen auto's bleken zo ongeschonden de milieutesten door te komen, maar in werkelijkheid veel meer uit te stoten dan is toegestaan. Volkswagen bevestigde uiteindelijk dat in totaal in ruim 11 miljoen auto's dergelijke software was geïnstalleerd. De auto's waren tijdens de testrit schoner dan tijdens een werkelijke rit zodat ze wel door de milieutesten goed zouden worden gekeurd, maar niet een verminderde prestatie leverden tijdens het gebruik ervan na de verkoop. Op 18 december 2015 kopte het Financieel Dagblad met het artikel “VW betaalt opgestapte topman Winterkorn ook in 2016 door”. De oud-CEO Martin Winterkorn blijft tot de afloop van zijn contract eind 2016 zijn salaris ontvangen, voor een bedrag van rond de tien miljoen euro aan salaris en bonussen, omdat een gouden handdruk te duur zou zijn. Er loopt nog een onderzoek om erachter te komen of Winterkorn op de hoogte was van het gesjoemel met de software van de auto's. Winterkorn heeft zelf echter altijd ontkent dat hij er van wist (Kollewe, 2015; Financieel Dagblad, 2015).

¹¹ Dit wordt in de literatuur dikwijls de *bottom line* van een bedrijf genoemd.

natuur te beschermen, bedrijven extern aan hun morele verantwoordelijkheden dienen te worden gehouden, omdat zij vanuit hun interne motivaties dat nooit als primair doel zullen stellen¹². In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken of deze versimpelde weergave van de werkelijkheid moreel onderbouwd kan worden. Dat doe ik door nogmaals de twee filosofische stromingen, het Kantianisme en utilitarisme, aan te halen.

Het afdwingen van morele verantwoordelijkheden is echter geen logische gevolgtrekking op het toewijzen van morele verantwoordelijkheden. Moraliteit wordt in de regel gezien als een interne motivering en kan als zodanig niet van buitenaf opgelegd worden. De vraag die in dit hoofdstuk beantwoord wordt is of het moreel geboden is om bedrijven bepaalde rechten en plichten af te dwingen?

3.2. De Kantiaanse opvattingen over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden

De Kantiaanse ethiek wordt gekenmerkt door de categorische imperatief, zoals we in Hoofdstuk 2 hebben gezien. Met betrekking tot het afdwingen van morele verantwoordelijkheden levert dat direct tegenstrijdigheden op. Aangezien de categorische imperatief zich verhoudt tot het begeleiden van de innerlijke motivaties van een actor, zegt het niets over het afdwingen van moraliteit van buitenaf. “The Categorical Imperative, which is the *supreme principle of morality*, is concerned with the consistency of universalizability of the inner determinations of the will and does not contain reference to or justification of coercion” (Kautzer, 2013, p. 61). De categorische imperatief kent dus geen rechtvaardiging voor het afdwingen vanwege de interne motivatie die eraan voorafgaat. Het extrinsiek willen afdwingen van intrinsieke overwegingen kun je zelfs immoreel noemen. “Coercion interferes with voluntary actions because coercive acts manipulate people to do something against their will either through force or threat... coercion treats persons as a mere means and is morally prohibited” (Howes, 2014, p. 6).

Kant had echter, in lijn met de *social contract theorists* van voor zijn tijd¹³, een duidelijk besef van de noodzaak van een vorm van een politieke constitutie, die zijn bestaan afdwingt, om individuele vrijheid te waarborgen. Kant besepte namelijk dat in de natuurstaat van Hobbes er geen plaats was voor rationele en innerlijke ontwikkeling, laat staan moraliteit (Ripstein, 2004, p. 7). “Kant asserts that *a priori* principles, not experience of the world, tells us what *right* is and how it takes institutional form to incorporate the rights of others. The latter institutional need is served by a political constitution (or social contract), which is an *idea of reason* and as such acts as a normative constrain on legal forms of organization, whose coercive powers

¹² Mits dat niet in hun *mission statement* e.d. staat uiteraard.

¹³ Zie voor een uitgebreider verslag hiervan: Höffe, O. (2006). *Kant's cosmopolitan theory of law and peace*, vertaald door A. Newton. New York: Cambridge University Press.

are necessary to establish individual freedom” (Kautzer, 2013, p. 61). De afdwingende macht van een politieke constitutie keurt Kant wel goed, omdat de invulling daarvan noodzakelijk is voor de individuele vrijheid van burgers.

Een belangrijk verschil tussen de twee bovengenoemde soorten van afdwingen is dat de eerste soort het niveau van het individu speelt, van actor op actor, terwijl de tweede soort een politieke afdwingende macht is, van politieke constitutie op individuele actors. De politieke vorm van afdwingen keurt Kant, in naam van de individuele vrijheid, niet alleen goed, maar acht het ook als noodzakelijk. Het principe dat aan dit gegeven voorafgaat is het *Universal Principle of Right*. Dat houdt in dat: “Any action is right if it can coexist with everyone’s freedom in accordance with a universal law, or if on its maxim the freedom of choice of each can coexist with everyone’s freedom in accordance with a universal law” (Kant, 1900, p. 230). Dat principe is, volgens Kant, een belangrijke afgeleide van de categorische imperatief, dat bepaalde belangrijke aspecten ervan omvat (Johnson, 2004).

Ergo, dat de politieke constitutie morele verantwoordelijkheden kan afdwingen is een noodzaak, aldus Kant. Er is daarnaast nog een overweging die Kant maakt die van belang is. Voor Kant zijn er bepaalde dingen “whose existence in itself have an absolute worth” (Johnson, 2004). Volgens Kant heeft de mensheid een absolute waarde in zichzelf en dwingt daarmee moraliteit af, te allen tijden. Dat wil zeggen, de mens dient te allen tijden moreel te handelen om de absolute waarde van de mensheid te waarborgen. Dat de mensheid een doel op zich is, vanwege zijn absolute waarde, betekent dat: “... conforming our maxims of action to the ideal of universalizability is the means for the preservation and promotion of humanity as an end” (Guyer, 1998, p. 21). Het waarborgen en bevorderen van de mensheid, zoals dat een vereiste is omdat het een absolute waarde heeft, kan middels het opstellen van universele wetten. Het is zodoende immoreel om het waarborgen en bevorderen van de mensheid te schaden. Met betrekking tot klimaatverandering houdt dit in dat de uitstoot van te veel broeikasgassen simpelweg immoreel is. De morele verantwoordelijkheden ten opzichte van klimaatverandering zijn vanwege het belang voor de mensheid noodzakelijkerwijs af te dwingen.

Vanuit de Kantiaanse opvatting is het dus een morele noodzaak om bedrijven hun morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering af te dwingen.

3.3. De utilitaristische opvattingen over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden

Waar de Kantiaanse bedrijfsethiek gericht is op het tot recht komen van de individu, is de utilitaristische opvatting gericht op het totale welzijn van de mensheid. Om te bepalen of het moreel geboden is om morele

verantwoordelijkheden af te dwingen, is de belangrijkste voorwaarde dat een dergelijke aanpak het algemeen nut maximeert (Singer, 1972). De utilitaristische filosofie is veel praktischer van aard en daarom zal ik ook in deze paragraaf dit gedachtegoed toepassen op het standpunt dat morele verantwoordelijkheden moreel geboden afgedwongen dienen te worden. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, is de regelutilitaristische benadering het beste in staat om de complexiteit van het vraagstuk van klimaatverandering te kunnen behandelen. Wat de regelutilitarist daarover te zeggen heeft, maakt Hooker helder: "... rule-consequentialism claims that an act is morally wrong if and only if it is forbidden by rules justified by their consequences. It also claims that agents should do their moral decision-making in terms of rules justified by their consequences. And it claims that the conditions under which moral sanctions should be applied are determined by rules justified by their consequences" (Hooker, 2015). Voor de regelutilitarist dient het afdwingen van morele verantwoordelijkheden de beste gevolgen te hebben wil het moreel gerechtvaardigd zijn.

Een eerste overweging is theoretisch van aard. De regelutilitaristische invalshoek kent een duidelijke formulering, namelijk dat een handeling goed is als deze door regels is opgesteld waarvan de consequenties de beste zijn, mits iedereen zich eraan houdt, die geïnternaliseerd kunnen worden. Het is deze laatste premisse, die van internalisering, die wellicht iets zegt over het afdwingen van morele verantwoordelijkheden. Dat wil zeggen, "whose internalization by the overwhelming majority of everyone everywhere in each new generation has maximum expected value in terms of well-being" (Driver, 2000). Er zijn een aantal aspecten aan klimaatverandering die de internalisering ervan gemakkelijk maken. Dat komt door de zeer bedreigende werking van de *worst case scenario*, dat iedereen overal bedreigt.

De utilitaristische filosofie heeft een praktische insteek en door twee scenario's op basis van twee tegenovergestelde regels toe te passen op het klimaatvraagstuk kunnen we erachter komen welke regels de beste resultaten leveren. Deze twee scenario's zijn het wel en niet afdwingen van morele verantwoordelijkheden bij bedrijven. Het eerste scenario is dat van de wereld waar klimaatverandering heerst en waarin bedrijven aan hun morele verantwoordelijkheden worden gehouden. De doelstelling van die regel is dat de bijdragen aan klimaatverandering, ergo de uitstoot van broeikasgassen, zo goed mogelijk beperkt worden zodat de wereld zo leefbaar mogelijk blijft. Het tweede scenario is dat van de wereld waar klimaatverandering heerst en waarin bedrijven hun morele verantwoordelijkheden niet afgedwongen zien

worden. In dit tweede scenario zijn er geen sterke naties met goede regelgeving voor het functioneren van bedrijven en wordt er slechts direct op milieurampen gereageerd waar die heersen. Hierdoor is het niet duidelijk of er een effectieve aanpak voor klimaatverandering is en is het de vraag of klimaatverandering ooit ingeperkt kan worden.

Hoewel beide scenario's geen uitsluitsel kunnen geven over de exacte impact van klimaatverandering in de nabije of verre toekomst, verschaft het eerste scenario een werkelijkheid waarin de kans zeer reëel is dat bedrijven zich committeren aan hun morele verantwoordelijkheden. In het tweede scenario is dat absoluut niet het geval en zal een bedrijf dat puur op winst gericht is ook geen intrinsieke motivatie, bij het ontbreken van een extrinsieke motivatie, kennen om zich aan zijn morele verantwoordelijkheden te houden. Zolang bedrijven niet moreel verantwoordelijk zijn voor hun doen en laten, is de mensheid afhankelijk van juiste wet- en regelgeving voor het inperken van klimaatverandering¹⁴. Een juiste wet- en regelgeving is, mondiaal gezien, helemaal geen vanzelfsprekendheid en dit levert dus geen enkele basis om erop te vertrouwen dat klimaatverandering serieus aangepakt wordt.

Voor de regelutilitarist is het van belang dat de opgestelde regels geïnternaliseerd kunnen worden door subjectieve actors, zoals in Hoofdstuk 2 is besproken. Met betrekking tot de twee voorgestelde scenario's is het dus de vraag welke beter geïnternaliseerd kan worden. Het eerste scenario verschaft de zekerheid dat de meeste bedrijven zich aan hun morele verantwoordelijkheden zullen houden en geeft de mensheid daarmee een gevoel van veiligheid. Het tweede scenario kan dit echter niet garanderen. Bedrijven hebben een winst oogmerk, dus zullen ze zonder extrinsieke motivatie niet hun winst inperken om aan hun morele verantwoordelijkheden te voldoen. Dit scenario biedt dus geen zekerheid en dit zal dezelfde angst tot gevolg hebben zoals in het vorige hoofdstuk is geïllustreerd. De regel tot het afdwingen van morele verantwoordelijkheden kan dus veel beter worden geïnternaliseerd dan de regel waarbij dat niet het geval is.

Het is bij klimaatverandering —anders dan een afzonderlijke milieuramp— zeer onwaarschijnlijk, zo niet onmogelijk om te achterhalen waar de directe oorzaak-gevolgrelatie is gelokaliseerd. Het is daarom erg problematisch om een enkel bedrijf in naam van een dergelijk complex en mondiaal probleem als klimaatverandering verantwoordelijk te stellen, dat kan eenvoudigweg niet. Het is echter niet nodig dat een

¹⁴ Een belangrijk probleem van klimaatverandering is het mondiale aspect ervan. Het is onmogelijk om de uitstoot van bedrijf x middels oorzaak-gevolgrelatie te koppelen aan impact y .

bedrijf verantwoordelijk wordt gesteld voor het algehele klimaatprobleem. De antropogene klimaatverandering kent namelijk een duidelijk traceerbare oorzaak; de antropogene uitstoot van broeikasgassen (IPCC, 2014). Een bedrijf kan echter wel verantwoordelijk worden gehouden voor zijn individuele uitstoot van broeikasgassen, dat is zeer goed te traceren. Een aantal oplossingen om de uitstoot te kunnen controleren zijn in ontwikkeling en enkele daarvan worden reeds in de praktijk gebracht. Denk bijvoorbeeld aan de emissiehandel¹⁵, waarbij bedrijven emissierechten kunnen kopen. Hierdoor ontstaat er een systeem waarbij de emissies in ieder geval controleerbaar zijn. Over de effectiviteit van emissiehandel wil ik hier nu niet verder uitweiden, ik wil hier slechts aangeven dat er alternatieven mogelijk zijn.

Voor de utilitaristische invalshoek is het dus van belang om regels op te stellen die het afdwingen van morele verantwoordelijkheden mogelijk maken, aangezien het tegenovergestelde ervan wijdverbreide angst onder de mensen verspreid.

3.4. Conclusie

Vanuit de Kantiaanse en utilitaristische bedrijfsethiek zijn er argumenten voor en tegen het afdwingen van morele verantwoordelijkheden te noemen. De vraag is of de versimpelde weergave die in de inleiding van dit hoofdstuk gegeven is ook moreel te onderbouwen is, namelijk dat bedrijven op winst gericht zijn, niet een moreel doel als *bottom line* hebben en dat het daarom moreel geboden is bedrijven hun morele verantwoordelijkheden af te dwingen.

Vanuit de Kantiaanse opvatting is er enerzijds een sterke aversie tegen het afdwingen van moraliteit, aangezien dit de intrinsieke aspect van moraliteit ondermijnt. Kant erkent echter dat deze individuele afdwingende macht van een andere orde is dan politieke afdwingende macht. Deze tweede is namelijk niet alleen belangrijk voor zijn rechtsfilosofie, Kant acht het als een noodzakelijk gegeven om politieke constitutie de afdwingende macht toe te kennen om individuele vrijheid te bewerkstelligen. Daarnaast heeft de mensheid een absolute waarde in zichzelf, die impliceert dat we te allen tijden moreel dienen te handelen aan de hand van universele wetten. Deze lijn is door te trekken naar de natuur, op zijn minst als bestaansvoorwaarde voor de mensheid. Het afdwingen van morele verantwoordelijkheid is vanuit het Kantiaanse perspectief een belangrijke voorwaarde voor moraliteit in het publieke domein.

¹⁵ Milieuloket, 2016.

Vanuit de utilitaristische invalshoek is het van belang of het afdwingen van morele verantwoordelijkheden het algemeen nut maximeert. Dat blijkt het geval te zijn, aangezien de regel die ertoe leidt dat de morele verantwoordelijkheden van bedrijven niet afgedwongen dienen te worden niet te internaliseren blijkt. Zodoende is het omgekeerde dus waar, namelijk dat het moreel geboden is om bedrijven hun morele verantwoordelijkheden af te dwingen.

Hiermee kan dus antwoord worden gegeven op de tweede deelvraag; *Is het moreel geboden die morele verantwoordelijkheden af te dwingen?* Vanuit beide stromingen blijkt dat het inderdaad moreel geboden is bedrijven hun morele verantwoordelijkheden voor klimaatverandering af te dwingen.

4. Het moreel gebieden van het afdwingen van morele verantwoordelijkheden

“In as far as the human being indispensably stands in historical situations, responsibility is always responsibility towards... and responsibility for. This means responsibility is a category of relations. Consequently in an ethics of responsibility the questions of interpersonal conduct must be to the fore, to be precise, as concretely as possible”. (Schulz, 1972, p. 632)

4.1. Inleiding

In de vorige hoofdstukken hebben we gezien dat bedrijven een morele verantwoordelijkheid hebben en dat we die kunnen opleggen. De vervolgstap op dit inzicht leidt tot de vraag; *hoe kan die verantwoordelijkheid afgedwongen worden?* Polly Higgins pleit in haar voorstel voor een internationaal georiënteerde strafrechtelijke veroordeling van bedrijven die zich niet aan hun verantwoordelijkheden houden en schade doen aan de aarde.

Daarnaast zijn er andere waarop omgegaan bedrijven aangepakt kunnen worden. Een eerste mogelijkheid is vertrouwen op het zelfreinigend vermogen van bedrijven. Een andere methodiek is door middel van economische sanctionering, in de vorm van bijvoorbeeld het intrekken van vergunningen of subsidies, het versterken van toezicht en controles of het verhogen van de minimale standaarden voor investeringen in bijvoorbeeld veiligheid. Een laatste methode, overeenkomstig met het voorstel van Higgins van justitiële sanctionering, is bijvoorbeeld het strafrechtelijk vervolgen van het bedrijf, zijn CEO, zijn medewerkers of bijvoorbeeld het bestuur.

Vooraf de eerste methode, vertrouwen op het zelfreinigend vermogen, lijkt weinig hoopvol. Dergelijke interne reguleringen blijken keer op keer onvoldoende gewicht te hebben. De voorbeelden zijn talloos dat een CEO vertrekt, zelfs met gouden handdruk, na een schandaal bij bedrijf *x*, om vervolgens binnen aanzienlijk korte periode bij het volgende en vergelijkbare bedrijf *y* weer aan de slag te kunnen voor eenzelfde, zo niet betere positie¹⁶.

De andere twee methoden hebben echter wel meer potentie. Daarom zal ik die in de volgende paragrafen verder uitwerken en toepassen op de Kantiaanse en utilitaristische bedrijfsethiek. Door beide methoden te analyseren aan de hand van de twee filosofische stromingen en ze vervolgens te vergelijken,

¹⁶ Zie de voorbeelden die aangehaald zijn in Hoofdstuk 3 van Deepwater Horizon en Volkswagen op pagina 11.

hoop ik op een alomvattend, algemeen en moreel verantwoord antwoord te komen op de vraag van dit hoofdstuk, hoe dienen morele verantwoordelijkheden afgedwongen te worden?

4.2. Een economische methode van sanctionering

Als alternatief van het voorstel van Higgins dat opteert voor het strafrechtelijk vervolgen van bedrijfspersonen, onderzoek ik hier eerst een alternatief. In relatie tot bedrijven zijn er een aantal punten waarop een overheid tot economische sanctionering over zou kunnen gaan. In de eerste plaats betreft dat bijvoorbeeld het intrekken van vergunningen, het kan echter ook het intrekken van subsidies betekenen, of bijvoorbeeld het verzwaren van toezicht en controles en, tot slot, kan het ook betekenen dat er gedurende een bepaalde periode meer stringente eisen worden gesteld aan zaken als veiligheid of financiën.

Voor de Kantiaanse filosofie is een institutionele vorm als een politieke constitutie gemachtigd om actoren hun verantwoordelijkheden af te dwingen. Het afdwingen ziet Kant als het hinderen van een hindering. Dat wil zeggen: “those who hinder freedom of others in any of the [wrongful, red.] ways may be prevented from doing so” (Ripstein, 2004, p. 22). Een staat mag je niet alleen vertellen wat je moet doen, maar ook je forceren om dat te doen. Daarnaast is een staat gemachtigd zware maatregelen te nemen (Hill, 1999, p. 408). “all the guilty must be punished, made to suffer the equivalent of the losses they inflicted, and there should be no pardon for public crimes” (Hill, 1999, p. 408). Daarnaast dient bestraffing dan ook als het afgeven van een signaal aan hen die de afdwingende macht van de politieke constitutie denken te kunnen ondermijnen, volgens Kant.

Kant maakte zich overigens eerder druk om te lichte dan te zware veroordelingen. “punishing merely “in kind” or equivalent to the victim’s loss would often be *too little* to serve the general need to hinder hindrances to freedom” (Hill, 1999, p.438). Een belangrijke vraag is dus of de straf wel in verhouding staat tot de schade. Zeker met betrekking tot klimaatverandering is dat een zwaarwegende vraag, omdat er zo veel op het spel staat, immers het voortbestaan van de mensheid. Dat betekent dat een gelijkwaardige straf ook het bestaan van het bedrijf op het spel kan zetten. Een economische straf raakt een bedrijf in zijn primaire doelstelling, zijn *bottom line*. Het intrekken van een vergunning, bijvoorbeeld, zet wellicht het functioneren van het bedrijf op het spel. Een economische straf lijkt in deze zin dus een gepaste maatregel.

Hoewel de economische sanctionering een geschikte maatregel lijkt, heeft het wellicht een onbedoeld negatieve uitwerking op onschuldige *bystanders*. Stel namelijk dat een bedrijf een economische sanctie, zoals het intrekken van vergunningen, opgelegd krijgt en daarom zijn activiteiten stil moet leggen. Het stilleggen van de activiteiten leidt uiteindelijk tot een faillissement dat direct van invloed is op de

werknemers van het bedrijf, die verliezen namelijk hun baan. Dit is in strijd met het Kantiaanse rechtsprincipe dat slechts degene die fout heeft gedaan gestraft dient te worden (Hill, 1999, p. 437). Voor de Kantiaanse invalshoek is een economische sanctionering dus niet toereikend of proportioneel ten opzichte van de schade, namelijk klimaatverandering, en zolang er onschuldige individuen bestraft worden zal Kant deze manier van sanctionering zelfs als immoreel kunnen bestempelen.

Voor de utilitarist is het van belang dat de sancties, net zoals al het andere handelen, volgens regels verloopt die men kan internaliseren en die tegelijkertijd het algemeen nut maximeren. Voor de utilitarist geldt dus in de eerste zin dezelfde overwegingen die hierboven zijn gedaan, namelijk of de juiste actoren wel worden gestraft. Economische sancties kunnen dus serieuze implicaties hebben voor de continuïteit van een bedrijf. Dat heeft voor een grote groep werkende mensen enorme onzekerheid tot gevolg over of zij wel hun baan zullen behouden in de toekomst, mocht dit wellicht vaker voorkomen bij allerlei soorten bedrijven. Het internaliseren van economische sanctionering als gepaste maatregel tegen bedrijven staat hierdoor onder druk. Ter illustratie: stel dat bij het Volkswagenschandaal, zoals beschreven in Hoofdstuk 3, dergelijke economische sancties werden opgelegd dat het bedrijf failliet was gegaan. Dan hadden in duizenden steden autoverkopers en automonteurs hun banen verloren, mensen die geen invloed hebben gehad op de oorzaak van het schandaal. Met de regel over economische sanctionering zullen voortaan alle autoverkopers en automonteurs in angst en onzekerheid doorleven, omdat hun banen dan net zo goed er niet meer zijn. Aangezien met deze maatregel een grote groep mensen zal worden geraakt die in feite geen verantwoordelijkheden hadden gehad voor het probleem, draagt deze regel zeker niet bij aan het algemeen nut. Vanuit de regelutilitaristische opvatting biedt een economische sanctionering dus geen oplossing.

4.3. Een juridische methode van sanctionering

Met een juridische methode van sanctionering doel ik hier op het zeer concrete voorstel van Higgins. Ergo, er komt een Ecocidewet waar klimaatverandering onder valt en op het moment dat een bedrijf die wet schaadt, wordt de CEO van dat bedrijf door het International Crime Court in Den Haag strafrechtelijk vervolgd¹⁷. Voor het Kantiaanse gedachtegoed zijn twee aspecten van belang, zoals we hebben gezien in de vorige hoofdstukken, namelijk; de absolute waarde van de mensheid (en daarmee van de aarde als haar bestaansvoorwaarde) en de subjectiviteit van de betrokken actoren. Op het moment dat een bedrijf een misdrijf heeft begaan dat de mensheid schaadt, is dit direct in strijd met de categorische imperatief waarmee de mensheid behandeld dient te worden vanwege de absolute waarde dat de mensheid in zichzelf heeft. Elke

¹⁷ Higgins, 2010.

actor die de mensheid schaadt, dient te worden bestraft op basis van het *Universal Principle of Right* door de politieke constitutie, omdat het de individuele vrijheid van de mensheid in het geding stelt (Hill, 1999). We hebben echter net gezien dat met het straffen van het bedrijf ook onbedoeld onschuldige werknemers de dupe kunnen zijn.

Op het moment dat je het bedrijf als organisatie van *moral agents* beschouwt, dan wordt zichtbaar dat bedrijven worden gekenmerkt door verschillende lagen van verantwoordelijkheid. Dat wil zeggen, de CEO van Volkswagen heeft een grotere verantwoordelijkheid voor het bedrijf als *moral agent* dan een automonteur in een van de fabrieken in Duitsland als *moral agent* heeft voor het bedrijf. Dit gegeven is wellicht in het belang van het Kantiaanse perspectief. De CEO is bijvoorbeeld binnen het bedrijf, onder andere voor aandeelhouders, het aanspreekpunt als het om de verantwoordelijkheid voor het bedrijf gaat. Je kunt dus stellen dat de CEO de uiteindelijke subjectieve actor is die strafrechtelijk vervolgd kan worden voor het misdrijf van het bedrijf. Er zijn een aantal belangrijke voordelen bij het verantwoordelijk houden van de CEO. In de eerste plaats is het argument dat tegen de economische sanctionering werd gegeven hier niet meer van toepassing. Bij het strafrechtelijk vervolgen van de CEO kun je nooit het bedrijf in zijn geheel beïnvloeden opdat er een faillissement volgt en er honderden, zo niet duizenden onschuldige medewerkers hun baan verliezen. Ten tweede, met het oog op afgeven van een geschikt signaal werkt deze manier van sanctionering wellicht veel beter, omdat de actoren die van invloed kunnen zijn op het bedrijfsproces een concrete prikkel ervaren om niet bij te dragen aan klimaatverandering.

Vanuit de Kantiaanse bedrijfsethische opvattingen is het strafrechtelijk vervolgen van de CEO proportioneel, er is relatie tussen de aangeklaagde en de schade en het geeft een sterk signaal af. Vanuit de Kantiaanse ethiek is dit dus een moreel te onderbouwen maatregel om te nemen.

Vanuit het utilitaristische standpunt is er een ander aspect, namelijk *fairness*, van belang om eenzelfde standpunt te verdedigen. Zoals we al eerder hebben gezien is dit aspect een belangrijke voorwaarde voor het kunnen internaliseren van de regels (Hooker, 2015). Een regel waarbij vele onschuldige werknemers de dupe zijn van het handelen van het bedrijf, is in de eerste plaats niet te internaliseren voor die werknemers en doet daarnaast een afbreuk aan het algemeen nut. In relatie tot de CEO's van een bedrijf, zijn er altijd meer werknemers dan CEO's. Dit is in de eerste plaats een belangrijk gegeven omdat het verspreiden van angst onder werknemers vanwege het opstellen van strenge regels wereldwijd een grotere impact heeft dan als de regels angst verspreiden onder de CEO's.

Een strafrechtelijke vervolging van de CEO als verantwoordelijke voor de misdrijven van zijn bedrijf is veel aannemelijker dan een economische sanctie vanuit een regelutilitaristisch oogpunt. De CEO

zou echter wel bezwaar kunnen hebben tegen een dergelijke regel, het is immers een persoonlijk proces dat tegen hem of haar wordt gehouden vanwege een professionele misstap. De CEO is echter ook in staat om het misdrijf te kunnen voorkomen, in tegenstelling tot de medewerkers, door bijvoorbeeld het beleid aan te passen of op te stappen als er van hoger hand opdrachten worden gegeven die hij of zij immoreel acht. Een strafrechtelijke vervolging maakt in de eerste plaats het algehele welzijn groter. Enerzijds, er zijn namelijk onschuldige werknemers die niet onbedoeld bestraft kunnen worden voor zaken waar zij geen invloed op hebben. Anderzijds, de mensheid weet zich veilig van klimaatverandering omdat de personen met de grootste macht ook de grootste verantwoordelijkheid dragen en daarmee de juiste prikkel ervaren om moreel te handelen.

Voor de regelutilitarist is het dus ook moreel verantwoord om de CEO van een bedrijf strafrechtelijk te vervolgen op grond van de verantwoordelijkheden van zijn rol als CEO, waarvan de consequenties te internaliseren zijn en het algemeen nut maximaliseren.

5. Conclusie

"No snowflake ever feels responsible in an avalanche" - Voltaire

Aan de hand van de inzichten van de vorige hoofdstukken is een antwoord gegeven op de drie deelvragen. In Hoofdstuk 2 stond de vraag centraal; *Hebben bedrijven morele verantwoordelijkheden voor de samenleving en de aarde?* De inzichten vanuit het Kantiaanse en het utilitaristische bedrijfsethische gedachtegoed, dat samen een groot deel van de bedrijfsethische overwegingen omvat, bleken bevestigend. Aan de hand van de tweede deelvraag; *of het moreel geboden is die morele verantwoordelijkheden af te dwingen?*, bleek dat de Kantiaanse en de utilitaristische bedrijfsethiek op basis van hun heel verschillende aspecten en voorwaarden het als moreel geboden achten om bedrijven hun morele verantwoordelijkheden af te dwingen. Uiteindelijk bleek aan de hand van de derde deelvraag; *Hoe kun je de morele verantwoordelijkheden van bedrijven afdwingen?*, dat een juridische sanctionering in staat is om aan de Kantiaanse en de utilitaristische voorwaarden te voldoen. Het voorstel van Higgins maakte het mogelijk om antwoord te geven op de onderzoeksvraag, namelijk: *Moeten CEO's strafrechtelijk vervolgd worden als bedrijven niet hun morele verantwoordelijkheden voor het milieu nemen?* Het voorstel van Higgins bleek niet alleen mogelijk, echter zelfs moreel geboden, omdat het vanuit twee zeer verschillende filosofische stromingen een oplossing biedt voor het vraagstuk over de morele verantwoordelijkheden van bedrijven met betrekking tot klimaatverandering.

6. Literatuurlijst

- Arrhenius, Svante. "On the Influence of Carbonic Acid in the Air upon the Temperature of the Ground". *Philosophical Magazine and Journal of Science* 5.41 (1896): 237-74.
- Benson, Peter. "External Freedom According to Kant". *Columbia Law Review* 87:559 (1987).
- Bowie, Norman. "A Kantian Approach to Business Ethics", in Robert E. Frederick (ed.), *A Companion to Business Ethics*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999, p. 3-16.
- BP. "Deepwater Horizon accident and response", bp.com. Laatst bezocht op 15 augustus 2016. URL = http://www.bp.com/en_us/bp-us/commitment-to-the-gulf-of-mexico/deepwater-horizon-accident.html
- BP. "Claims". bp.com. Laatst bezocht op 15 augustus 2016. URL = http://www.bp.com/en_us/bp-us/commitment-to-the-gulf-of-mexico/claims.html/.
- Brandt, Richard. *Morality, utilitarianism, and rights*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995.
- Carbone, Jared C.; Helm, Carsten; Rutherford, Thomas F. "The case for international emission trade in the absence of cooperative climate policy". *Journal of Environmental Economics and Management* 58:3 (2009), p. 266–280.
- Coleman, James S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap of Harvard UP, 1990. Print.
- Doherty, Brian, and Marius De Geus. *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights, and Citizenship*. London: Routledge, 1996.
- Driver, Julia. "Ideal Code, Real World". Rev. of *Ideal Code, Real World* door Brad Hooker. *Notre Dame Philosophical Reviews*, 2002. URL =
- Dubbink, Wim, and Jeffrey Smith. "A Political Account of Corporate Moral Responsibility." *Ethical Theory Moral Practice* 14 (2011), p. 223-46.
- Elkind, Peter; Whitford, David, and Burke, Doris. "BP: 'An Accident Waiting to Happen'". *Fortune*, 2011. Web. Laatst bezocht op 20 augustus 2016. URL = <http://fortune.com/2011/01/24/bp-an-accident-waiting-to-happen/>.
- French, Peter. *Collective and Corporate Responsibility*. New York: Columbia University Press, 1984.
- Financieel Dagblad. "VW betaalt opgestapte Winterkorn ook in 2016 door", Redactie (ed.) *Financieel Dagblad*, 2015. Laatst bezocht op 1 juni 2016. URL: <http://fd.nl/economie-politiek/1132390/vw-betaalt-opgestapte-winterkorn-ook-in-2016-door/>.
- Fischer, J. M., and Ravizza, M. S. J. *Responsibility and Control. A Theory of Moral Responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- Frederikson, Claus Strue. “The Relation Between Policies Concerning Corporate Social Responsibility (CSR) and Philosophical Moral Theories – An Empirical Investigation”. *Journal of Business Ethics* 93 (2009), p. 357-371.
- Friedman, Milton. “The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits”, *The New York Times Magazine*, September 13, 1970.
- Friedman, Milton. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- González, Elsa. “Defining a Post-Conventional Corporate Moral Responsibility”. *Journal of Business Ethics* 39 (2002), p. 101-108.
- Guyer, Paul. “Justice and Morality: Comments on Allen Wood”. *The Southern Journal of Philosophy* 36 (1997), p. 21-28.
- Hill, Thomas, Jr. “Kant on Wrongdoing, Desert and Punishment”. *Law and Philosophy* 18 (1999), p. 407-411.
- Higgins, Polly. *Eradicating Ecocide: Laws and Governance to Prevent the Destruction of Our Planet*. London: Shephard Walwyn Publishers Ltd, 2010.
- Higgins, Polly; Short, Damien, and South, Nigel. “Protecting the planet after Rio. The need of a crime of ecocide”. in *Criminal Justice Matters* 90:1 (2012), p. 4-5.
- Hooker, Brad. "Rule Consequentialism". in Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2015. Laatst bezocht op 3 juli 2016. URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/consequentialism-rule/>.
- Hooker, Brad. “Rule-Consequentialism”. in Hugh LaFollette (ed.) *Blackwell Guide to Ethical Theory*. Oxford: Blackwell Publishing (2000), p. 183–204.
- Hooker, Brad. *Ideal Code, Real World: A Rule-consequentialist Theory of Morality*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Howes, Brandon. *The Minimum Wage and Justice*. Washington: Washington University Press, 2014.
- Humber, James, and Snoeyenbos, Milton. “Utilitarianism and Business Ethics”, in Robert E. Frederick (ed.), *A Companion to Business Ethics*. Oxford: Blackwell Publishers (1999), p. 17-29.
- IPCC, 2014: Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland.

- Jack, Ian. "The Titanic Disaster Meant a Life of Shame for Its CEO. Not so BP's Tony Hayward". The Guardian, 2011. Laatst bezocht op 20 augustus 2016. URL = <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/sep/16/bp-tony-hayward-deepwater-horizon>.
- Johnson, Robert. "Kant's Moral Philosophy", in Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016. Laatst bezocht op 15 augustus 2016. URL = <http://plato.stanford.edu/entries/kant-moral/>.
- Kant, Immanuel. "The Metaphysics of Moral; The Metaphysical Principles of Virtue", in James W. Ellington (ed.) *Ethical Philosophy*. Tweede druk. Indianapolis, Cambridge : Hackett Publishing Company, 1994.
- Kant, Immanuel, Katharina Holger, and Eduard Gerresheim. *Gesammelte Schriften*. Berlin: G. Reimer, 1900.
- Kautzer, Chad. "Kant, Perpetual Peace, and the Colonial Origins of Modern Subjectivity", *Peace Studies Journal* 6:2 (2013), p. 58-67.
- Kollewe, Julia. "Volkswagen emissions scandal – timeline", The Guardian, 2015. Laatst bezocht op 4 augustus 2016. URL = <https://www.theguardian.com/business/2015/dec/10/volkswagen-emissions-scandal-timeline-events/>.
- Lozano, J. M. *Ética y empresa*. Madrid:Trotta, 1999.
- Milieuloket. "Milieuloket: Emissiehandel". milieuloket.nl. Laatst bezocht op 15 augustus 2016. URL = <http://www.milieuloket.nl/9353000/1/j9vvhurbs7rzkq9/vhurdyxqxfmg>
- Mill, John Stuart. "Utilitarianism", in J.M. Robson (ed.) *Essay on Ethics, Religion and Society, Collected Works of J.S. Mill*. Toronto: Toronto University Press, 1969.
- Murphy, Patrick. "The Relevance of Responsibility on Ethical Business Decisions". *Journal of Business Ethics* 90 (2009), p. 245-252.
- Pachauri, R.K. en Meyer, L.A.. "Synthesis Report". Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Geneva, Switzerland, 2014.
- Ripstein, Arthur, "Authority and Coercion," *Philosophy & Public Affairs* 32:1 (2004), p. 2-35.
- Schulz, W. *Philosophie in der veränderten Welt*. Neske, Pfullingen, Germany, 1972.
- Schumacher, Fritz. *Small is Beautiful. A study of Economics as if people mattered*, 1973. London: Vintage Publishers, 2011.
- Simmons, A. John. *Justification and Legitimacy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Singer, Peter. "Famine, Affluence, and Morality". *Philosophy and Public Affairs* 1:3 (1972), p. 229–243.

- Solomon, S., et al. "The Physical Science Basis", in *Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Velasquez, Manuel. "Debunking Corporate Moral Responsibility". *Business Ethics Quarterly* 13:4 (2003), p. 531-562.
- Williams. Garreth. "Kant's Account of Reason", in Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. Laatst bezocht op 15 augustus 2016. URL = <http://plato.stanford.edu/entries/kant-reason/>.